

УДК 092+81'16 Білоусенко

Р.О. КОЦА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

ПАМ'ЯТІ ПЕТРА ІВАНОВИЧА БІЛОУСЕНКА (28.07.1948 – 25.02.2023)

---

25 лютого 2023 року на 75 році життя відійшов у вічність видатний український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України Петро Іванович Білоусенко, життєва дорога якого — шлях формування й розвитку достойної Людини, глибокого Вченого, мудрого Наставника. Вирізняючись надзвичайною залюбленістю у свій фах і титанічною працьовитістю, новаторством думки та глибиною осмислен-

ня матеріалу, принциповістю і безкомпромісністю в дотриманні високих вимог до якості наукової праці, норм етики й моралі наукового життя, він зробив вагомий внесок у розвиток української академічної лінгвістики, заклав потужний фактичний і теоретико-методологічний підмурівок дериваційної та морфемної історичної граматики української мови.

Народився Петро Іванович 28 липня 1948 р. в селі Широкий Долині на Дніпропетровщині в родині вчителів. Сім'я та шкільне оточення стали органічним середовищем, у якому формувалася його особистість. Змалку залюблений у рідне слово, Петро Іванович став студентом філологічного

Цитування: Коца Р.О. (2023). Пам'яті Петра Івановича Білоусенка (28.07.1948—25.02.2023). *Українська мова*, 2(86), 132—139.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

факультету Запорізького державного педагогічного інституту. Навчаючись на останньому курсі, він уперше заявив про себе як про молодого науковця: його стаття «*Поетія чи логічна загадка?*», надрукована в «Літературній Україні» 16 липня 1971 р., викликала жваву дискусію. Роки вчителювання у школах Дніпропетровської та Запорізької областей пробудили інтерес до проблем викладання української мови. Напрями його науково-методичних пошуків пов'язані насамперед із розвитком образного мислення та зв'язного мовлення школярів, особливостями формування особистості учня, удосконаленням виховної роботи під час вивчення рідної мови. Учений-методист розробив принципово нові форми роботи з учнями, які згодом описав у низці посібників для словесників та у статтях провідних методичних часописів, як-от: «*Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови*» (1992), «*Роздавальний матеріал з розвитку зв'язного мовлення (проблемно-ситуативні завдання)*» (1999), «*Проблемно-ситуативні завдання — у підручнику з української мови*» (2000) тощо.

Однак найбільше Петра Івановича приваблювала лінгвістика. Навчаючись в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту, він 1983 р. достроково захистив дисертацію «*Історія і особливості творення прислівників часу в українській мові*» на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, яка переконала наукову спільноту в тому, що в українському мовознавстві з'явився вже сформований, самодостатній і перспективний учений. До теми історичного словотвору прислівників Петро Іванович, якого заслужено визнано одним із найвідоміших лінгвістів на східнослов'янських широтах, повертався неодноразово. У низці статей він описав продуктивні моделі морфологічного творення частотно-часових прислівників за допомогою префікса *що-* чи конфікса *що-...-а* (*що-...-і*, *що-...-у*) («*Історія частотно-часових прислівників*», 1999), обґрунтував теоретичні засади дериваційної концепції прислівникового словотворення («*До питання про основний спосіб творення прислівників у історії української мови*», 2008), довів, що провідним способом творення моделей обставинних прислівників у східнослов'янських мовах була адвербіалізація прийменниково-іменникових конструкцій («*Походження словотвірних моделей обставинних прислівників у східнослов'янських мовах*», 2013). Основні відомості з історії становлення й розвитку діахронної деривації прислівника в інтегрованому вигляді подано в посібникові «*Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник*» (2021).

Багатовекторність наукових пошуків Петра Івановича найвиразніше виявилася в дослідженні словотвірної системи іменника української мови. У 1993 р. він опублікував монографію «*Історія суфіксальної системи українського іменника (назви чоловічого роду)*», у якій на значному фактичному матеріалі від праслов'янської епохи до сучасності простежив історію формування і становлення суфіксальної словотвірної системи українських іменників на позначення осіб чоловічого роду. У 1994 р. її було блискуче захищено як дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук в Інституті мовознавства

імені О.О. Потебні НАН України. Вагомість цієї праці зумовлена тим, що в ній випрацьовано й обґрунтовано концептуальні засади дериватологічних студій. На той час українське мовознавство вже нагромадило чималий матеріал із діахронного словотвору іменника, однак більшість досліджень мала констатувальний, ілюстративний характер, а причинно-наслідкові зв'язки, історичне тло, які пояснювали б хід і підстави еволюції словотвірної системи загалом, не були розкриті повною мірою. Через відсутність об'єднувальних історико-дериваційних ідей уведений до обігу фактичний матеріал був розрізненим. П.І. Білоусенко запропонував новий підхід до вивчення словотвірних явищ — дослідження словотвору української мови як функційної системи, що розвивається. Поява нових слів, зміна характеру словотвірних зв'язків формантів із твірними основами різних типів, розширення чи звуження семантичного навантаження афіксів та інші факти, проаналізовані в контексті системи, дають змогу визначити загальні закономірності й тенденції розвитку словотвірної системи загалом, пояснити причини й умови мовних змін як наслідок реагування системи на зміни в суспільно-політичному житті народу, як чинник тиску системи на характер змін її елементів.

На часі постало питання про підготування п'ятої книжки із серії «Історія української мови. Словотвір», видання якої було передбачене «Державною програмою розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року», ухваленою постановою Ради Міністрів УРСР № 41 від 12 лютого 1991 р. З огляду на це 2004 р. за ініціативи члена-кореспондента НАН України В.В. Німчука при Запорізькому національному університеті створено Південноукраїнський історико-дериватологічний центр, керівником якого обрано П.І. Білоусенка. Мета новоствореного Центру — простежити насамперед динаміку афіксальної деривації іменника, якому, за визначенням Петра Івановича, з погляду історичної дериватології відведено особливе місце в системі частин мови. Дослідивши становлення його словотвірної структури, можна буде зробити низку важливих проєкцій на історію формування всієї дериваційної системи української мови.

Найперше було підготовлено й опубліковано проспект академічного видання «Історія української мови. Словотвір. Ч. I. Іменник» (2013, співавтор В.В. Німчук), у якому викладено план вивчення морфологічного творення іменника від праслов'янських часів до сучасності. Основну увагу П.І. Білоусенко та В.В. Німчук зосередили на загальних засадах дослідження: напрямку пошуків, виробленні принципів аналізу мовних фактів, репрезентації ілюстративного матеріалу, розмежуванні етимологічного та словотвірного аналізів. У проспекті наголошено на відмінності підходу до дериваційного аналізу історичного матеріалу від словотвору сучасної мови, оскільки в діахронічних дослідженнях принцип системності набуває особливого сенсу. З огляду на те, що словотвірний процес постійно супроводжує таке явище, як множинність мотивацій, Петро Іванович запропонував увести до наукового обігу допоміжний варіант

основного питання словотвору, а саме: «як уявляються зробленими слова», а щодо історичного матеріалу — «як уявлялися для тогочасних носіїв мови зробленими слова».

Написання узагальнювальної праці з історичного словотворення іменника потребувало серйозної попередньої роботи, спрямованої передусім на виявлення повної номенклатури словотворчих формантів та їх докладне вивчення. Зрозумівши, що узагальнено описати динаміку афіксальної системи можна тільки за умови однотипного опрацювання історії окремих формантів, Петро Іванович виформував теоретичні засади дослідження й докладні критерії добору фактичного матеріалу. Зокрема, за вихідну одиницю дериваційного аналізу взято лексико-словотвірний тип, оскільки, на думку вченого, одним із найінформативніших чинників є класифікація похідних на основі семантичного критерію, тобто коли історію словотвірних типів з'ясовують крізь призму їхніх складників — лексико-словотвірних типів та лексико-словотвірних груп, які можна виокремити внаслідок конкретизації словотвірного значення на лексичному рівні, урахувавши тематичну класифікацію лексики.

Такий підхід до систематизації фактичного матеріалу вперше апробовано в монографії «*Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)*» (2002, співавтор В.В. Німчук), а згодом — «*Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)*» (2009, співавтор В.В. Німчук). Ці наукові розвідки стали помітним явищем у колі вітчизняних мовознавчих праць з історичної дериватології і набули широкого визнання.

У процесі дослідження історії суфікса *-ина* виявлено низку утворень, у яких він зазнав лівобічного поширення. Мовні факти дали змогу констатувати, що на базі суфікса *-чина / -щина* постало багато словотвірних типів дериватів із такою семантикою, яку не простежено в утвореннях на *-ина*. Цю проблему Петро Іванович ґрунтовно з'ясував в окремому дослідженні «*Нариси з історії українського словотворення (суфікс -чина / -щина)*» (2020), у якому визначено специфічні риси словотвірних типів і підтипів дериватів із названими формантами, на основі чого зроблено висновок, що функції суфіксів *-ина* та *-чина / -щина* у творенні різних дериватів суттєво розійшлися, тому в українській мові вони функціонують як різні словотворчі засоби.

У площині системно-функційного підходу, зорієнтованого на розуміння словотвору як упорядкованої за певними принципами системи, що перебуває в постійному розвитку, неодмінно зберігаючи наслідки словотвірних процесів попередніх епох, а не як простої сукупності похідних одиниць, виконано дослідження «*Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)*» (2010, співавтори: І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стівбур). Такий підхід дав змогу реконструювати історію конфіксальної системи українського іменника, узагальнено описати її, визначити екстралінгвальні й інтралінгвальні чинники мовних змін. На основі комплексного аналізу значного фактичного матеріалу зроблено висновок, що конфіксальна підсистема іменника, зароджена в надрах

дописемного періоду, зазнала бурхливого розвитку в період формування української мови як окремішньої системи, через що в багатьох ланках має самобутні, національно-специфічні риси, які вирізняють її серед конфіксальних іменникових підсистем мов інших слов'янських народів.

Безсумнівною цінністю названої праці були потужні теоретичні засади, розроблені П. І. Білоусенком. У монографії обґрунтовано помилковість терміна *префіксально-суфіксальне творення*; на противагу традиційному визначенню конфікса як двоафіксної морфеми чи двох морфем, що виражають одне словотвірне значення, витлумачено конфікс як одну морфему, елементи якої лише формально можуть збігатися з префіксом і суфіксом; наголошено на специфіці дериваційної семантики конфіксів.

Остаточне визнання нульового суфікса у 80-х рр. ХХ ст. як самостійного словотворчого форманта визначило напрям подальших наукових інтересів Петра Івановича. У статті *«Проблеми і перспективи вивчення динаміки нульсуфіксальної деривації»* (2000) він окреслив основні завдання дослідження розвитку нульсуфіксальної деривації, а згодом у розвідці *«Теоретичні засади дослідження динаміки нульсуфіксальної деривації іменника»* (2016) теоретично обґрунтував нульсуфіксацію як спосіб творення похідних слів.

Попередні дослідження вченого засвідчили, що нульсуфіксація іменників — це вагомий фрагмент словотвірної системи, оскільки таким способом утворено значну кількість іменників із широким спектром лексико-словотвірних значень. З огляду на це повна історія афіксальної словотвірної системи іменника в українській мові не може бути представлена без історії іменникової нульсуфіксації, яка не лише була важливим складником системи, а й упродовж усього писемного періоду впливала на впорядкування її елементів. Результатом багаторічних досліджень Петра Івановича в цій царині стала низка статей, у яких визначено склад девербативів та деад'єктивів із суфіксом-флексією *-ь* (< *-і*) у праслов'янській мові та їхню семантику (*«Протонульсуфіксальні деривати в праслов'янській мові (іменники з суфіксом-флексією -ь < -і)»*, 2015), описано похідні іменники із суфіксами *-ѣ* (< *-ѣ*), *-ь* (< *-і*), *-а* (< *-ā*) у праслов'янській мові, з'ясовано специфічний характер цих формантів, що виконували роль дериваційних засобів і одночасно вказували на належність дериватів до певного типу відмінювання (*«Праслов'янські витоки нульсуфіксальної деривації українського іменника»*, 2015), окреслено набір похідних іменників із суфіксом-флексією *-ја* у праслов'янській мові та їхню семантику (*«До питання про витоки нульсуфіксальної деривації іменника (суфікс -ја)»*, 2015), з'ясовано походження праслов'янських дериватів із протонульсуфіксальними формантами **а*, **ѣ*, **і*, **ъ* та описано лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних девербативів чоловічого роду в давньоукраїнській мові ХІ—ХІІІ ст. (*«Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних іменників в українській мові ХІ—ХІІІ ст. (деривати чоловічого роду)»*, 2020), проаналізовано структуру та семантику нульсуфіксальних субстантивів жіночого й середнього роду та іменників *pluralia*

tantum у давньоукраїнській мові («Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних дериватів в українській мові XI—XIII ст.», 2020), описано формування в українській мові XI — поч. XXI ст. лексико-словотвірних типів нульсуфіксальних девербативів та деад'єктивів чоловічого, жіночого й середнього родів, що йменують назви осіб за сталим чи тимчасовим заняттям або за зовнішніми чи внутрішніми характеристиками; вивчено історію атрибутивних назв тварин і рослин, утворених нульсуфіксальним способом («Формування лексико-словотвірних типів нульсуфіксальних дериватів в історії української мови (номени живої природи)», 2021) та ін. На основі зібраного та систематизованого матеріалу Петро Іванович підготував монографію «Нариси з історії українського словотворення (нульсуфіксальна деривація іменника)», яку, на жаль, не встиг опублікувати.

Одним із наукових зацікавлень Петра Івановича було вивчення словотворчих афіксів плюративів, історія розвитку яких тривалий час перебувала за межами діахронно-дериватологічних досліджень або була викладена фрагментарно поміж похідних різної словотвірної структури. Монографія «Нариси з історії українського словотворення (іменники *pluralia tantum*)» (2021, співавтори: Л.П. Бойко, А.І. Тернова) стала першою синтетичною працею, опертою на сучасні досягнення теоретичної дериватології, у якій досліджено шляхи лексикалізації граматичних форм множини іменників та розвиток функцій формантів іменників *pluralia tantum* від праслов'янської доби до сучасності. На матеріалі писемних пам'яток XI — початку XXI ст. різних стилів і жанрів, а також сучасних діалектів встановлено, що деривати з різними формантами й однаковим лексико-словотвірним значенням зазвичай відрізняються семантичними відтінками, стилістичним забарвленням, сферою використання та функційним навантаженням.

Многотрудний життєвий шлях Петра Івановича — це невтомний творчий пошук, послідовне утвердження важливості науки про мову, виховання поваги і любови до рідного слова. Багаторічні дослідження вченого плідно позначилися на його науковому доробкові (близько 200 наукових і науково-методичних праць), у складі якого ґрунтовні розвідки з історичної дериватології та методології викладання української мови: численні статті, індивідуальні монографії, співавторство в колективних виданнях, що здобули авторитетне визнання не лише в Україні, але й за її межами.

Дослідницьку теоретичну працю професор П.І. Білоусенко органічно поєднував із викладанням у вищих навчальних закладах України і вихованням нових поколінь українських філологів. У 1985 р. він став одним із засновників філологічного факультету Криворізького педінституту й очолив кафедру української мови. У 1993—1994 рр., навчаючись у докторантурі, працював завідувачем кафедри філологічних дисциплін Херсонського державного педагогічного інституту, а в серпні 1995 р., уже як доктор філологічних наук, повернувся до Запорізького державного (згодом — національного) університету, де впродовж двох

десятиліть був доцентом, професором, завідувачем кафедри, деканом філологічного факультету. У 2006—2008 рр. обіймав посаду професора і завідувача кафедри української філології Кримського гуманітарного університету (м. Ялта) (з 2009 р. — за сумісництвом).

Завжди відкритий до спілкування, Петро Іванович об'єднав навколо себе групу молодих дослідників, з якими щедро ділився знаннями, досвідом, ідеями, учив широко любити науку, бути впевненим у власних силах, не боятися помилок і труднощів, наполегливо прямувати до своєї мети. Намагаючись охопити якомога більший матеріал для дослідження, Петро Іванович не тільки самовіддано працював, але й скеровував зусилля молодих науковців у напрямку найперспективніших пошуків, що закономірно зумовило формування його наукової школи. Новаторські засадничі ідеї вченого реалізували його учні (під керівництвом професора П.І. Білоусенка було захищено 16 кандидатських дисертацій і одна докторська) та інші історики-дериватологи, науковим редактором досліджень яких він був, зокрема: В.М. Липич «Нариси з історії українського словотворення (комполитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI—XVIII ст.)» (2007), В.М. Липич, Н.М. Правда «Нариси з історії українського словотворення (комполитно-суфіксальна деривація іменників)» (2016), Т.В. Сіроштан «Нариси з історії українського словотворення (nomina loci кінця XVII — початку XXI ст.)» (2016), Г.В. Семеренко «Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значенням в українській мові» (2020), Р.О. Коца «Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові» (2021).

Із січня 2018 р. Петро Іванович почав працювати в Інституті української мови НАН України на посаді провідного наукового співробітника відділу історії української мови та ономастики й очолив наукову групу історії української мови. Під його керівництвом продовжено роботу над написанням академічної праці «Історія української мови. Словотвір. Ч. I: Іменник. Прикметник. Займенник. Прислівник», до якої він готував розділ про іменник і прагнув завершити розпочате ще у 80-х роках ХХ ст. дослідження про словотвір прислівника. На жаль, ці мрії відомого вченого не були реалізованими.

Варто відзначити й плідну роботу Петра Івановича як члена редакційних колегій кількох фахових часописів: «Вісник Запорізького національного університету», «Нова філологія» (м. Запоріжжя), «Філологічні трактати» (м. Суми), «Українське мовознавство» (м. Київ), «Мова та історія» (м. Київ), а також академічного видання «Українська мова» (м. Київ). Він був головою спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій (Запорізький національний університет), членом координаційної ради із проблем дослідження української мови та спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій (Інститут української мови НАН України). Упродовж 6 років (1998—2004) працював в експертній раді Вищої атестаційної комісії з питань мовознавства. Тривалий час Петро Іванович був головою журі Міжнародного

конкурсу з української мови ім. П. Яцика в Запорізькій області, а також головою журі Малої академії наук (секція української мови).

За високі досягнення в науковій діяльності й професійну майстерність в організації та вдосконаленні навчально-виховної, науково-методичної і науково-дослідної роботи Петра Івановича було нагороджено знаком «Відмінник освіти України» (2000), грамотою Товариства української мови ім. М.С. Грушевського Сполучених Штатів Америки (2001) та орденом «За заслуги» III ступеня (2006).

Історична дериватологічна проблематика в дослідженнях Петра Івановича займала центральне місце, а його розвідки про становлення словотвірної системи української мови вирізнялися високою науковою точністю, глибоким і всебічним аналізом фактичного матеріалу, ґрунтовністю теоретичних засад і отриманих результатів. Він одним із перших в українській лінгвістиці перейшов від ілюстративного мовознавства до опису розвитку афіксальної словотвірної системи іменника, зважаючи на функційно-семантичну диференціацію похідних лексем в українській мові, тобто до мовознавства пояснювального. Саме послідовне використання цього підходу до аналізу словотвірних одиниць і категорій посприяло новаторському розв'язанню багатьох проблем дериватології. Науковий доробок П.І. Білоусенка дає підстави констатувати, що він був одним із найвидатніших українських дериватологів другої половини ХХ — початку ХХІ ст., дослідником-новатором, теоретиком, автором наукових засад історичного словотвору. Недаремно учні називали його «науковцем-“золотошукачем”», адже, пересіюючи тонни руди заради маленької вартісної крупинки, він видобував із величезного масиву матеріалу найцінніше і оприлюднював перед науковою спільнотою результати своїх історико-дериватологічних студій.

Відхід Петра Івановича у вічність — невимовна втрата не тільки для наукової спільноти, а й для всіх, хто мав щастя спілкуватися з ним, знати його. У наших серцях назавжди залишиться пам'ять про нього як чудову й світлу людину, талановитого мовознавця й мудрого вчителя-наставника, життя якого є взірцем служіння й відданості науці, вірного друга, люблячого чоловіка і брата, дбайливого батька й дідуся.

Отримано 13.03.2023

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

IN MEMORY OF PETRO BILOUSENKO (28.07.1948—25.02.2023)